

III

Avrupalı Seyyahların ve Bazı Batılı Devletlerin Osmanlı Coğrafyası'ndaki Ermenilere Yönelik Destek Faaliyetleri

Doç. Dr. İsmail MANGALTEPE

*İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı
Öğretim Üyesi, İstanbul*

Osmanlı Devleti'nin son asrı, Türk tarihinin sayfalarında acıların, ihanetlerin ve siyasi entrikaların çokça yaşandığı bir dönem olarak yer almıştır. Anavatanı Orta Asya bozkırları olan Türk kavimlerinin meydana getirdiği Devlet-i Aliyye, en uzun ömürlü ve en teşkilatlı devlet olarak bilinmektedir. Türkler, beraber yaşadıkları topluluklara veya göç ettikleri yerlerdeki yerli halka her zaman hoşgörü ve anlayışla yaklaşmış, bunun yanında vergisini veren ve devlete itaat eden herkese hür yaşama hakkını en geniş manada vermiştir. Ancak tarihin akışı içinde Avrupadaki sosyal değişmeler ve yeni akımlar Devlet-i Aliyye'ye sıçrayarak toplumun farklı katmanlarında bir takım huzursuzlukların ve de sözde özgürlük isteyen isyankâr toplumların hareketlenmelerine sebep olmuştur.

Özellikle XVIII. yüzyıldaki Fransız İhtilali'nin en önemli sonuçlarından biri olan milliyetçilik akımının bütün Avrupa'ya yayılması bizde de etkisini göstermiştir. Nitekim Devlet-i Aliyye, bu etkiyi öncelikle Doğu Avrupa'da yani Hıristiyan topluluklardan Sırp, Yunan ve Bulgarların ayaklanmaları ile hissetmiştir. 1830 yılında bağımsızlık hareketlerinin Balkanlardaki sonucu olarak Yunanlılar ayrı bir devlet kurmuşlardır. Bu durum devletin pek çok farklı noktasındaki gayrimüslim tebaa üzerinde tesirini göstermiş, konumuz itibariyle ifade edecek olursak bu bağımsızlık hareketi Ermenilere bir nevi emsal teşkil etmiştir.

Bu gelişmelere paralel olarak Devlet-i Aliyye'nin ziyaretçi sayısı da artmaya başlamıştır. Batılı seyyahlar bütün Osmanlı coğrafyasını mesken

tutmuşlardır. Batıdan doğuya kuzeyden güneye, nerede bir Hıristiyan varsa bu seyyahların o bölgelere ulaştığını görmekteyiz. Ulaştıkları kentlerde yaşayan Ermenilerin veya diğer gayrimüslimlerin şikâyetlerini dile getirmişler, abartmak suretiyle duygusal tazyikte bulunmuşlardır. Gidilen her kentte, Ermenilerin yaşadıkları, en ince ayrıntısına kadar anlatılmakta, bu şekilde sözde mağduriyetleri kayıtlara geçirilerek kamuoyu oluşturulmaktadır¹. Seyahatnamelerden anlaşıldığı üzere bu eserlerin gayesi Ermeni toplumu üzerine istatistikî bir çalışmayı ortaya koymaktır. Seyyahlar kendileri ile görüşmeye gelen bütün Hıristiyan grupların temsilcileri ile görüşmüşler, dertlerini dinlemişler ve onlara yardımda bulunmuşlardır². Seyyahların bir kısmı Türkleri Ermeni topraklarının işgalcisi olarak görmektedirler. Bazı seyyahlar Ermenilerin saç tiplerini, göz renklerini, tenlerinin rengini kısaca bütün fiziki özelliklerini inceleyerek bunlara eserlerinde yer vermişlerdir. Bunlar yüzlerce Ermeni üzerinde (kafatası dâhil) yapılan incelemelerin sonuçlarıdır³. Bu çalışmaların yapılmasındaki amacın Ermenileri farklılaştırma ve bilinçlendirme olduğu muhakkaktır.

Parçalanmış bir görüntü veren Avrupalı devletler gizlemeyi başardıkları ve hiçbir zaman dillendirmedikleri Türkleri cezalandırma düşüncesini XIX. yüzyılda hayata geçirmek üzere somut adımlar atmışlardır. Batılı ülkeler öncelikle Osmanlı Devleti ile olan ekonomik ve siyasi ilişkilerini sağlam temellere oturtmuş, güven kazanmış, kapitalizmin gereğini yerine getirmişlerdir. Fakat Hıristiyanlığın düşmanı olarak gördükleri Türkleri ve Müslümanları cezalandırma düşüncesini de akıllarından hiç çıkarmamışlardır⁴.

Ermenilerin XIX. yüzyılda hareketlenmeleri, Avrupa ile iletişime geçmeleri yukarıda ifade ettiğimiz gibi Osmanlı coğrafyasına gelen seyyahlar vasıtasıyla olmuştur. Bu dönemde –elbette Osmanlı Devleti'nin de zayıflamasından istifade ederek- Avrupalı devletlerle irtibata geçmişler; yüzyıllardır hatırlayamadıkları özgürlüklerini, nesillerinin eğitimini ve çoğunluk olarak yaşadıkları bölgelerde bağımsız bir devlet kurmayı her nedense bu dönemde hatırlamışlardır⁵. Rus seyyahlar, psikolojik harbin ilk adımlarını ve tohumlarını atmışlardır. Diğer batılı gezginler ise bölge ve Ermeniler hakkındaki bilgileri derleyerek rapor etmekte, misyoner teşkilatları da bu verileri değerlendirerek eğitim ve sosyal yardım kurumları açmaktadırlar⁶. Misyonerler Türk Milleti'ne karşı başlatılan bu harekâtın uygulayıcılarını yetiştirecek kurumların açılmasını sağlamışlardır. Böylece eğitim gibi masumane bir bahane ile

Ermeni toplumu, Müslümanlara karşı kin ve nefret ile 100 yıl boyunca bir dantelâ gibi sabırla işlenmiştir. Formüle edecek olursak, seyyahlar Anadolu'nun en ücra köşelerine varıncaya kadar adım adım gezmişler ve bilgileri derleyip toparlamışlardır. Hangi şehirde hangi etnik gruptan insanın yaşadığı, nüfusları, ihtiyaçları, güçlü ve zayıf yönleri bu çalışmalarla tespit edilmiştir. Misyonerler ise kendilerine ulaşan bu bilgiler doğrultusunda bu coğrafyaya gelerek sistemli bir şekilde insanları dinlerinden döndürmeye, huzur içinde beraberce yaşadıkları toplumlara ve devlete karşı isyana teşvik etmişlerdir.

Batılı kolonyalist veya emperyalist devletlerin amaçları için kullandıkları Ermeni toplumu, maalesef bu oyunun bir parçası durumundadır. Aslında bu meselenin adını “Türk-Ermeni Meselesi” değil “Müslüman-Hıristiyan Meselesi” veya “Doğu-Batı Meselesi” ve yahut da “Batılıların Osmanlı Devletini Paylaşma Meselesi” ya da “Türklerin Batılılar Tarafından Asya'ya Gönderilmesi Meselesi” olarak adlandırmak daha doğru olacaktır kanaatindeyim. Çünkü sistemli bir şekilde uygulamaya konulan planların amacı bu tespitlerimizi haklı çıkarmaktadır.

Batılı devletlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Ermenilere yönelik faaliyetlerinin en önemlisi eğitimidir. Başta Fransa ve Amerika olmak üzere diğer bazı batılı devletler bu bölgede resmi olarak sayısı tam olarak tespit edilemeyecek kadar çok okul açmışlardır. Amaç Ermenileri eğitmek, bilgilendirmek ve yaşadıkları ülkeye iyi bir vatandaş olmalarını sağlamak mıdır? Tabii ki hayır! Burada zamanla görülmüştür ki Ermeni toplumu eğitim ile bilinçlendirilerek yaşadıkları ülkeye ihanete hazırlanmışlardır.

Ermeni isyanlarının kökeni aslında XVIII. yüzyılda Sivashlı Mekhitar'ın (1676–1749) çalışmalarına dayanmaktadır. Bu faaliyetler 1701 yılında Mekhitarist Cemaati'nin İstanbul'da kurulmasıyla başlamıştır. Bu cemaat önce 1703 yılında Modan (Mora)'a sonra 1715 yılında Venedik'e taşınır. Burada 1717 yılında Venedik Hükümeti kendilerine faaliyetleri için St. Lazarus Adası'nı vermiştir. Buradaki Mekhitarist Cemaati'ne ait manastırın 1950'li yıllarda hâlâ faaliyette olduğu belirtilmektedir⁷. Mekhitaristler Ermeni toplumunun eğitiminde büyük rol üstlenmişlerdir. Kendi milli tarihleri, dilleri, gramerleri, sanatları ve edebiyatları üzerine sayısız eser vermek suretiyle Ermenilere eğitim materyalleri temin etmişlerdir⁸. Ayrıca Osmanlı Devleti ile Avrupa içerisinde yaşayan Ermeniler arasındaki irtibatı sağlamada, Avrupa'ya gelen Ermeni gençlerinin entelektüel alt yapılarının hazırlanmasında

ve onların özgürlük, bağımsızlık ve mücadele ruhunu kazanmalarında aktif olarak görev yapmışlardır.

1512 yılında Ermeni dilinde ilk kitap basılmıştır. 1567 yılında Abgar Tbir isimli şahıs baskı makinesini Venedik'ten İstanbul'a taşıyarak buradaki ilk Ermeni baskı makinesini kurmuştur. 1666 yılında Amsterdam'da ilk Ermenice İncil basılmıştır⁹. 1773 yılında Modras (Hindistan) kentindeki Ermeniler "Snare of Glory" (Vorogait Parats) adında müellifi olmayan bir kitap basmışlardır. Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin 1776 yılında ilanından üç yıl önce G. Washington referans gösterilerek yukarıda belirtilen kitabın önsözünde Ermeniler için bir anayasa teklif edilmiştir¹⁰. Modras'taki Ermeni toplumu, Ermeni meselesinin siyasi propagandasını ilk kez başlatan grup olarak gösterilebilir. Bununla beraber 1794 yılında yayınladıkları *Intelligencer* adlı gazete ilk Ermeni dergisi olma özelliğini taşımaktadır¹¹. XIX. yüzyılda Ermenilerin basınına üç gazete oluşturmaktadır:

1. *Massis* (Ararat): 1852 yılından 1893 yılına kadar İstanbul'da Karapet Utudjian (1823–1904) tarafından çıkarılmıştır.

2. *Hiusissapile* (Aurora Borealis): 1858 yılından 1864 yılına kadar Moskova'da Stepanos Natarians (1812–1904) tarafından çıkarılmıştır.

3. *Ardzvi Vaspurakan* (Eagle of Vaspurakan): 1855 yılından 1863 yılına kadar çıkmıştır. Bu gazete İstanbul'da Mekertitch Khirmian (1820–1907) tarafından kurulmuş ve Ermeniler için en önemli gazete olarak bilinmiştir¹².

1847 yılından itibaren Ermeni Patrikhanesi Ermeni halkının geleceği adına pek çok Ermeni gencini Avrupa'nın farklı ülkelerinde kolejlere ve üniversitelere kaydettirmiştir. Özellikle de Fransa en çok Ermeni gencinin eğitim gördüğü ülke olmuştur¹³. İstanbul'dan Avrupa'ya giden Ermeni öğrencileri ilk olarak, İtalya'daki Mekhitharist Manastırı'na gitmişlerdir. Bunlar daha sonra Paris'e geçerek eğitimlerini devam ettirmişlerdir. Burada ünlü Lamartine Chateaubriand, Victor Hugo, De Musset, Auguste Comte, Michelet, Guitot ve Quinet'nin fikirleri ile yetişen bu gençler, özgürlük sevdasıyla İstanbul'a avdet etmişlerdir¹⁴. XIX. yüzyılın ikinci yarısında eğitime verilen önemi ve bunun nesillere yansımalarını Ermeni gazeteci Grigor Ardzrani, Mushak adlı gazetede yazdığı bir yazısında şu şekilde ifade etmektedir: "Biz dün kiliseye bağlı dini bir topluluk idik, bugün vatanseveriz, yarın emekçi ve filozofların topluluğu olacağız"¹⁵. Bu eğitim faaliyetleri sonuç vermiş yüzyıllardır

olduğu gibi Devlet-i Aliye idarecileri, bu eğitilmiş Ermenilere güvenerek devletin her kademesinde görev vermişlerdir¹⁶. Fakat bu Ermenilerin bir kısmı ihanet içine düşmüşlerdir. Nitekim 1870'li yıllarda Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Artin Dadyan, genel sekreter ise Sarkis Efendi adlı iki Ermeni idi. Bu yetkililerin birçoğu yabancı konsoloslarla ilişkiye girerek devlete ait gizli belgeleri onlara sunmuşlardır¹⁷. Bu durum bile bazı Ermenilerin kandırılmışlıklarını, ihanetlerini ve sistemli çalışmalarını bizlere göstermeye kâfidir.

Ermeniler daha 1860 yılında bağımsızlık hayalleri kurmaya başlamış ve bu doğrultuda ulusal anayasa hazırlamışlardır. 150 maddeden oluşan bu anayasanın son kısmında ise meclisi oluşturacak temsilcilerin dağılımı ve listesi verilmiştir¹⁸. Ermeni Anayasası denilen “Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyan” 29 Mart 1863 tarihinde onaylanmıştır. Ermenilerin 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Rus saflarında Türklere karşı savaşmaları kendileri açısından yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. 1877 yılında Patrik Nerses, Osmanlı ülkesine doğru ilerleyen Rus orduları komutanı Nikola ile görüşerek bu meseleyi dış devletlerin müdahalesine açık hale getirmiş ve bu konunun Batılılarca istismar edilmesinin zeminini hazırlamıştır¹⁹. Ermeni meselesinin devletlerarası hukuk belgelerinde ilk kez ortaya çıktığı Ayastefanos Antlaşması “Ermeni Meselesi’nin Atlası” olarak adlandırılmaktadır²⁰. 3 Mart 1878 Ayastefanos Antlaşması’nın 16. maddesine göre Ermeniler için ıslahat yapmayı kabul eden Osmanlı, Rusya’nın resmi olarak iç işlerine karışmasına ve Ermenilere sahip çıkmasına istemeyerek de olsa çanak tutmuş olur. Bir müddet sonra Avrupalı devletlerin bir anlaşma için -Berlin Antlaşması- bir araya gelecek olmaları, İstanbul’daki Ermenileri telaşlandırmış ve Ayastefanos Antlaşması ile elde ettikleri ayrıcalıkları Berlin Antlaşması’na da koydurtmak üzere bir heyeti Berlin’e göndermişlerdir. Bu heyette ulusal meclis üyeleri Khrimian, Narbey, Lusignan, Stephan Papazyan ile sekreter ve tercüman olarak da Minar Tcheraz yer almıştır. Bu heyet, Berlin Konferansı başlamadan evvel bütün katılımcı ülkelerin heyetlerini ziyaret ederek Ermenilerin isteklerini ve beklentilerini iletmiştir²¹. İngilizler, Rusların Doğu Anadolu’ya tek başlarına hâkim olmalarını engellemek için Ermenilere sahip çıkmışlardır. Bu suretle Batılılar, özeld de İngilizler, 13 Haziran 1878 Berlin Antlaşması’nın 61. maddesine, Osmanlı Devleti’ne Ermeniler lehine ıslahat yapmanın yanında, Kürtlere ve Çerkezlere karşı Ermenileri koruma yükümlülüğünü de yüklemiştir. Ermeni müellif Nalbandian eserinde, Berlin

Kongresi'nde kendileri için söz verilenlerin yerine getirilmemesi nedeniyle haklarını ancak silahlı mücadele yoluyla alabileceklerine inandıklarını ve Khirimian'ın isyana dolaylı çağrısının bu yönde olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu tarihten ve kongreden sonra Ermenilerin daha sistemli bir şekilde ayaklanmak üzere harekete geçtiklerini tarihi süreç içinde takip edilebilmekteyiz²².

Ermeni meselesinin Batılı Devletlerin gündemine girdiği dönem olarak XIX. yüzyıl gösterilmektedir. Fakat yaptığımız araştırmalarda bazı batılı devletlerin sistemli bir şekilde birkaç asırdır Ermeni toplumunun eğitimi konusunda ve Osmanlı Devleti'ne karşı tutumlarını belirlemede etkili oldukları tespit edilmiştir. Bu devletlerden bir kısmı ile ilgili yaptığımız araştırmalar şu şekildedir:

FRANSA

Fransızların Ermenilere olan destek faaliyetlerinin başlangıcı XVI. yüzyıla kadar uzanmaktadır. 1535 yılında yapılan "Uhûd-ı Atika Antlaşması" ile ayrıcalıklar elde eden Fransa, Osmanlı Devleti'ne misyonerler göndererek Ermenileri Katolikleştirme faaliyetinde bulunmuştur. 1581 yılındaki bir raporda Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başladığı belirtilmekte ve azınlıkların durumu anlatılmaktadır²³. Fransa, 1604-1877 yılları arasında Ermenilerle ilgili olarak 200 adet yayın yapmıştır. 1714 yılında Jacques Villote yayınladığı Latince-Ermenice sözlükle dil bilimine öncülük etmiştir. Daha sonra La Croze ve Villefroy birtakım eserler meydana getirmişlerdir. XIX. yüzyılın başında Bellaud, Cirkied ve Saint Martin tarih ve coğrafya kitapları yayınlamışlardır. Bu araştırmacılar sonra listeye Levallant de Florival ve önemli Katolik Misyoner Eugène Borè'yi de eklemek gerekir. Edouard Dulaurier Ermeni edebiyatı, filolojisi ve tarihi ile ilgili önemli çalışmalar yaparak katkıda bulunmuştur. Yine bu dönemde Brosset Jeune ve Evariste Prud'homme'ı anabiliriz²⁴.

1798 yılının ilk aylarında Napoleon Bonaparte, Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'nda Türkçe öğretmenliği yapan Venture De Paradis'e gizli bir seyahat için Toulon'da kendisine ulaşmasını emreder. Paradis, beraberinde ileride Asya ve Doğu ile ilgili bir Seyahatname yazacak olan A. Jaubert'i de götürmüştür. Bu görüşmelerden sonra aynı yılın (1798) son baharında okulun ilan tahtasında Ermeni kökenli Jacques Chahan De Cirkied'in Ermenice dersler vereceği duyurusu yer alır. Ancak

Cirbied'in yeterince Fransızca bilmemesi nedeni ile bu dersler 16 Ekim 1801 yılında kaldırılmıştır. Napoleon Bonaparte yaklaşık on yıl sonra bu derslerin tekrar açılması için Chahan De Cirbied'ı burada görevlendirmiş²⁵ ve 8 Aralık 1810 yılında Ermenice dersler başlamıştır. Bu şekilde, Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'nda Ermeni Dili Kürsüsü açılmış olur²⁶. Bu tarihten itibaren Fransa'da Ermeni dilinin öğretilmesi amacıyla pek çok eser kaleme alınmış ve hocalar yetiştirilmiştir. 1800 yılında muhtemelen Napoleon Bonaparte'ın bilgisi dâhilinde J. Chachan de Cirbied, Ecmiadzin Kataligos'una bir mektup göndererek Fransa ile Ermenistan arasında olabilecek ilişkilerden söz etmiştir. Napoleon Bonaparte'ın bir niyeti de Rusya'yı yendikten sonra Hindistan ve Kafkasları istila etmek olabilir. Bu amacını gerçekleştirmek için de muhtemelen bölgeyi bilen, kendilerine yardımcı olabilecek ve orduda görev alacak topluluklar aramaktadır. Dini olarak da kendilerine yakın olan Ermeniler, Napoleon Bonaparte'ın hedefleri için bulunmaz fırsat olmuş olabilirler. Bu görüşü destekleyecek argümanı Napoleon Bonaparte 1802 yılında bir genereline yazdığı mektupta bize verecektir: "Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi, Ermenistan ve Suriye'deki Hıristiyanları koruması altına almayı istemelidir". Bu emirle Napoleon, ülkesinin siyasi ve stratejik menfaatlerini tespit ederek hedef göstermektedir.

Ermeniler Osmanlı toplumu içerisindeki diğer azınlıklara nazaran en iyi Türkçe konuşan kavimdir. Bazı Ermeni kadınlarının Türk kadınlarından daha iyi Türkçe konuştukları bazı müellifler tarafından dile getirilmiştir. Bu da onların Fransa'ya eğitim almak üzere gönderilen öğrencilerle beraber, yükselmeyi ve aydınlanmayı istediklerinin bir delili olabilir²⁷.

Ermenilerin bu aydınlanma çabalarına dünyaca meşhur edebi eserlerin, 1840 ile 1850 yılları arasında Ermeniceye çevrilmesi önemli bir destek sağlamıştır. Ermenilerin aydın sınıfını oluşturan ilk yazarlar, Lamartine ve Hugo'nun etkisinde yetişmişlerdir²⁸. Fransızca kaleme alınan mektuplarla Voltaire'in dili, bütün Ermeniler arasında yayılmıştır²⁹. Doğuda Ermenilerin yaşadığı coğrafyada uyum içinde bir hayat sürdürülürken, batıda İstanbul ve İzmir'de Ermenilerin çoğunlukta ve etkili olduğu yerlerde hareketlenmeler 1830 yılından itibaren başlamıştır³⁰. Bu Ermenilerin, Avrupa ile olan münasebetleri ve yine pek çok batılının bu büyük şehirlerde bulunmaları, irtibatın daha kolay ve planlı bir şekilde olmasını sağlamıştır. Paris, 1840'tan sonra Osmanlı Devleti'nden gelen Ermenilerin buluşma yeri olmuştur³¹. Bunlar arasında Nicolas Balian,

Kh. Bardizban, Kh. Missakian, Nahabed Roussinian, Gregoire Agathan, Garabed Utudjian, Gabriel Ayvazowski, Ambroisse Calfayan, Khorene Calfayan, Joseph Chichmanian gibi önemli isimler vardı³². Bu öğrenciler için Paris, bir eğitim merkezi, ilerideki özgürlük hareketlerinin ve hayatlarının gayesi olarak gördükleri mücadelenin ana merkezi olarak bilinmektedir. N. Balian ve N. Roussimian 1863 anayasasının temelini burada atmışlardır. Bu öğrencilerin Paris'teki asıl merkezi ise "Samuel-Mourat Koleji"³³ olmuştur³⁴.

1870 yılında Fransa-Almanya Savaşı üzerine Fransa, Doğu sorunu ile ilgilenmez ve Ermeni meselesinde sessizliğe bürünür. Bu dönemde kendi iç ve dış meseleleri ile meşgul olur. İstanbul'daki Ermenilerin patriği Mgr. Hassoun, Ermenilerin katliamlara maruz kalacağını düşünerek, Doğu'daki Hıristiyanların koruyucusu³⁵ olan Fransa'ya müracaat eder. Doğrudan III. Napoleon'a hitaben bir mektup yazarak Ermenilerin durumunu anlatır ve Fransa'dan Türk iktidarı nezdinde girişimlerde bulunmasını ister. Bunun üzerine harekete geçen Fransız Bakanlığı, İstanbul Büyükelçisi vasıtasıyla Sultan'dan olaylara son verilmesini talep eder. Olayın büyümesinden çekinen Büyük Vezir Ali Paşa, Halep'te bulunan ordunun Zeytun'a hareket etmesi emrini verir. Mgr Hassoun, Fransa'nın bastırmalarından memnun olarak, Zeytun'daki Ermeni ileri gelenlerini İstanbul'a davet ederek, Katolik mezhebi ile barışmalarını ve bu mezhebe dâhil olmalarını sağlar³⁶.

1885'den 1889 yılına kadar birçok Ermeni heyeti, Fransa'ya gelerek hükümetin dikkatini çekerler. Dışişleri bakanı olan M.de Freycinet, bu meselede Fransa'nın inisiyatif alamayacağını ancak İngiltere'nin öncülük etmesi durumunda bütün güçleri ile onları destekleyeceklerini söyler. İngiltere'ye giden heyet, gazetelerden ve Anadolu'ya mal gönderen esnaflardan büyük destek görür. M.de Freycinet, söz vermesine rağmen Fransa hükümeti ilgisiz kalır. Fakat ilerleyen dönemde Fransa'nın İstanbul büyükelçisi M. Paul Cambon, Ermeni meselesinin gündemde kalması için çok büyük gayret göstermiştir³⁷. Paul Cambon 17 Mayıs 1893 tarihli yazısında, İngiltere'nin İstanbul büyükelçisinin birkaç aydır hapis olan Ermeni psikoposlar için girişimde bulunması için talimat aldığını ifade etmektedir³⁸. Yine Cambon 20 Şubat 1894 tarihli bir telgrafında, Bulgaristan veya Yunanistan'daki gibi bir Ermeni Devleti'nin kurulamayacağını çünkü Ermenilerin Osmanlı ülkesinin dört bir tarafında ve Müslümanlarla karışık bir vaziyette yaşadıklarını, Ermenistan

olarak adlandırılan coğrafyanın Osmanlı, Rusya ve İran arasında paylaşıldığını belirterek bu amacın sonuçsuz kalacağını belirtmektedir.

Fransa'da Katolik basınının haricindeki basın, Ermeni meselesini desteklememiştir. Hatta bu gazetelerde Ermenilerin Türkleri katlettiğine dair ciddi haberler yayınlanmıştır³⁹. Paris'teki Ermeni öğrencilerin baskıları⁴⁰ ile Fransız basınında yer alan kasıtlı ve duygusal haberler, meselenin büyümesini ve insanların maddi yardımda bulunmasını sağlar. Her gün gazetelerde Ermenilerin Fransız dindaşlarından yardım bekledikleri, son nefeslerini verirken dahi Fransızların gelip gelmediğini soran Ermenilerin olduğunu, ölmek üzere olan bir patriğin "Fransızlar, yardıma geldiklerinde mezarıma gelin ve bana müjdeli haberi iletin" diye vasiyet ettiğini, dulların ve yetimlerin kendilerine sahip çıkmalarını istediklerine dair yazılar ve bütün bir ırkın haykırarak Fransızları çağırdığına dair haberler yayınlanır. Bu yazıların etkisi ile büyük bir kamuoyu oluşturulmuştur⁴¹. 1885 yılından itibaren Avrupa kamuoyu, Ermeni meselesini daha yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Fransa, İngiltere, Avusturya ve Amerika'ya dağılan Ermeniler birleşerek Avrupa'da kamuoyu oluşturmak ve Osmanlı Devletinin kendilerine karşı olan siyasi tutumlarını anlatmak üzere İngilizce ve Fransızca dergi ve gazete çıkarmaya başlamışlardır. Bu çalışmalarla öncelikle Fransız kamuoyu etkilenmeye onların "Chevaleresque" (Yiğitçe-Asalet) duygularına hitap edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçlarla ziyafetler tertiplenmiş, ziyaretler gerçekleştirilmiştir⁴².

Fransa'nın İtalya'daki büyükelçisi M. Billot tarafından Fransız Dışişleri Bakanı M. Berthelot'a gönderilen bir yazıda, Roma'da toplanan bakanların Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan azınlıkların korunması amacıyla deniz yoluyla 1500 askerden oluşan iki gemi gönderilmesi emrini verdikleri belirtilir⁴³. Bunun yanında Fransa'nın St. Petersburg'da bulunan resmi görevlisi Le Compte De Vauvineux'nün Dışişleri Bakanı M. Berthelot'a 13 Kasım 1895 tarihinde yazdığı telgrafta, Rusların Karadeniz'de hazır savaş gemilerinin olduğunu ve bunların İstanbul'a gönderilmek üzere hazır tutulduklarını belirtmektedir. Ayrıca yine Fransa'nın Viyana'daki büyükelçisi M. Loge bir telgrafta, Viyana hükümetinin Osmanlı ülkesindeki azınlıklara olan desteği ile ilgili kararlılığını dile getirmektedir⁴⁴. Bizzat olayların içinde olan P. Cambon, Fransa'ya gönderdiği bir telgrafta İstanbul'daki Ermenileri Müslümanlara karşı silahlanmaları konusunda teşvik ettiklerini ifade etmektedir⁴⁵. Fransa'nın İstanbul Hasköy'de yaşayan Ermenilere maddi

yardımları da olmuştur. Bu yardımları M. De La Bauliniere bizzat dağıtmıştır⁴⁶. Sıraladığımız bu destek faaliyetleri, Fransızların kendilerini doğudaki Hıristiyanların koruyucusu olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır⁴⁷.

Batılılar dezenformasyon ve abartılı bilgilerle dolu binlerce eser kaleme almışlardır. Fakat bu eserlerin büyük bir kısmı insani ve vicdani duygulara hitap eden binlerce yalan yanlış, uydurma, belgesiz hikâyelerle doludur. *Enfants Arméniens* adlı eserde son derece yalan yanlış bilgiler verildikten sonra yardım yapmaları için kamuoyuna çağrıda bulunulur. Fransa'nın ve diğer ülkelerin yaptıkları yardımlar sıralandıktan sonra bunların asla yetmeyeceği ve dindaşlara yardım edilmesi gerektiği vurgulanarak para talep edilmektedir⁴⁸. 1885 yılında yine Fransa'nın bir kenti olan Marseille'de Portougalian, Ermenilere ait bağımsız bir basımevi kurmuş ve burada günümüzde de hala çıkan "Armenia" adlı bir gazeteyi çıkarmıştır⁴⁹.

İNGİLTERE

Osmanlı Devleti'nde ilk Protestanlık faaliyetlerine İngiliz Church Missionary Society (CMS) teşkilatı öncülük etmiş ve ilk kez 1800 yılında İngiltere'nin hâkimiyetine geçen Malta'da faaliyetlerine başlamıştır. Sonrasında 1820 yılında Board veya Amerikan Board olarak da anılan Amerikan Board of Commissioners of Foreign Missions adlı teşkilat mensupları Osmanlı coğrafyasında girişimde bulunmuşlardır⁵⁰. İngilizler, öncelikle Ermenilere misyonerler göndererek dinlerini değiştirmeye çalışmış fakat bunda başarılı olamamışlardır⁵¹.

İngiltere ve Amerika, Osmanlı Devleti içinde bir Protestan grup oluşturmak amacıyla 1828 yılından itibaren Ermeni çocukları eğitmek ve misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak üzere bedava mektepler, gece dershaneleri ve ibadethaneler açmışlardır⁵². Hatta İngiltere 1846 yılında İstanbul'da bir Protestan cemaati idare heyeti dahi kurmuştur⁵³.

Bu dönemde Ermeni ailelerin bir kısmı çocuklarını eğitim almak üzere Fransa ve İngiltere'ye göndermişlerdir. Fransa'da eğitim alanlar, Osmanlı hiyerarşisinde önemli mevkilere gelmişlerdir; Aghaton, Servitchen, Fchamitchen, Vartan ve Mihran aileleri buna örneklerdir. İngiltere'ye gidenler, Londra ve Manchester şehirlerine yerleşip kendilerini ticarete vermişlerdir. Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar giderek İngilizlere özgü pamuklu kumaş satmaya başlamışlardır. Bu ticari

gelişmeler üzerine, şirketler kurularak eğitimin yaygınlaştırılması amacıyla Anadolu'nun her yerinde okullar açılmıştır. İşte bunu fırsat bilen Amerikalı misyonerler Anadolu'ya gelerek, henüz yeşermeye başlayan bu yeniden yapılanma hareketinin içinde yer almışlar ve hazır buldukları alanda kolayca yayılmışlardır. Amerikalıların bu çalışmaları sonuç vermiş ve birçok Ermeni, Protestanlığı benimsemiştir. Bunların bir kısmı Amerika'ya giderek ticarete atılmışlar ve mağazalar açmışlardır⁵⁴.

Ermeni meselesinde İngiltere'nin baskıları etkili olmuştur. İngiltere, aslında kendi sömürge bölgesi olan Osmanlı coğrafyasının güney kesimlerinde yer alan bölgelerle Rusya arasında Ermeni Devleti kurarak bir tampon bölge oluşturmak istemiştir. Böylece dönemin önemli bir gücü olan İngiltere, kendi ticaret yollarının bulunduğu Basra Körfezi ve Akdeniz'e Rusların inmesini engelleyerek Hindistan ve Uzak Doğu'daki sömürgelerini güven altına almayı hedeflemiştir. İngiliz politikası, Rusların güneye inme ve Hint yollarına ulaşma politikalarına karşı, o bölgede kendisine birtakım haklar yaratma doğrultusundadır. Londra kabinesi, Ermenilerin kendi yanlarında yer almaları için yoğun çaba sarf etmiştir. Hatta Fransızlar; Suriye ve Filistin'deki Katolikleri koruma altına aldıklarını gündeme getirdiklerinde, İngilizler hemen Ermeniler lehine bir adım atmışlardır. İngilizler, bölgeye devamlı Protestan misyonerler göndererek olup bitenlerden haberdar olmak istemişlerdir⁵⁵.

Bazı Avrupalı müellifler, İngilizlerin Ermenilere yönelik destek faaliyetlerinin altında, Avrupa'nın bütün ilgisini Osmanlı'ya çekerek Hindistan, Orta Doğu ve Afrika üzerinde geliştirdiği proje ve politikalarını sessiz sedasız hayata geçirmek olduğunu iddia etmektedirler⁵⁶. Devlet-i Aliyye yöneticilerinin ülkeyi parçalamamak üzere geliştirdikleri politikalar batılı devletleri rahatsız etmiştir. Nitekim İngiliz M. Gladstone, Sultan Abdülhamit'in Ermenilere karşı izlediği politikadan dolayı onu "Katil Sultan" olarak adlandırır. M.Vandal ise ona "Kızıl Sultan" lakabını takmıştır⁵⁷.

RUSYA

Rusya'nın Ermenilere olan ilgisi I. Petro (1672–1725) döneminde başlamıştır⁵⁸. Petro, Rus yayılcılığının hedeflerini ortaya koyarken Avrupa'da İsveç ve Danimarka, Asya'da ise Türkiye (Osmanlı Devleti) ve Hindistan'ı hedef göstermiştir. Ona göre dünya hâkimiyetinin yolu İstanbul'u ve Hindistan'ı ele geçirmekle mümkün olabilirdi⁵⁹. Rusların

Akdeniz ve Boğazlar politikasını özetleyen “Boğazlar evin anahtarıdır ve dolayısıyla cepte olması gerekir.” cümlesiyle daha iyi anlayabiliriz⁶⁰. Ruslar tarihte Ermeni Meselesi’ne siyasi olarak sahip çıkan ilk devlet konumundadır. Amaçları, Balkanlar’da Slavlar ve Bulgarlar üzerine uyguladıkları politikanın benzerini Ermeniler üzerinde uygulayarak sıcak denizlere inmektir. XIX. yüzyılda Kafkaslar’daki Ermeni isyanları, Rusların sıcak denizlere inme politikasına hizmet etmek amacıyla Ruslar tarafından destekleniyordu⁶¹.

Moskova’daki Ermeni araştırmaları ve okullarının geçmişi, Jean De Lazareff’e dayanmaktadır. İran’dan Moskova’ya ticaret yapmak üzere gelen Lazareff, ölümünden sonra bıraktığı vasiyeti ile Moskova’da Doğu Dilleri eğitimi altında bir Ermeni Enstitüsünün kurulmasını sağlamıştır⁶². Rusya’daki Ermeni Lazarian Enstitüsü’nün kuruluş yılı 1816’dır⁶³.

Akdeniz ve Hindistan’a ulaşma emellerinden vazgeçmeyen Rusya, XIX. yüzyılda bu hedeflerini gerçekleştirmek üzere engel gördüğü Osmanlı Devleti’ni bölmek ve rahatça Mezopotamya’ya, oradan da Akdeniz’e inebilmek amacıyla, Ermenileri kullanarak harekete geçmiştir. Batıda Fransızların yaptığı gibi Ruslar da Doğu’da eskiden beri canlı tutulan Ermeni milliyetçiliği duygularını uyandırma stratejisini kullanmışlardır⁶⁴.

Ayastefanos Antlaşması, Ermenilerin lehine olan ilk Avrupalı girişimin ve etkinin göstergesiydi. Rusların gayretleri sonucu konulan 16. madde de “Osmanlı hükümeti, daha fazla gecikmeksizin, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerdeki yerel ihtiyaçların yerine getirilmesiyle ve o bölgelerde Kürtlere ve Çerkezlere karşı güvenliklerinin garanti altına alınmasıyla ilgilenecektir.” ifadesi büyük ve uzun süreçli bir meselenin başlangıcı olmuştur⁶⁵.

Rusya, Ermenilerin gözünde kötü bir konumdadır. Nitekim Ermeniler “Biz Bulgaristan gibi bir Ermenistan istemiyoruz.” diyerek çekincelerini dile getirmişlerdir. Rusya Başbakanı Prens Lobanof Rusya’nın güneye, Fırat’a ve İran’a doğru inebilmesinde müsait bir yol gerektiği için Kafkasya Ermenilerine, Bulgarlara uyguladığı şiddet politikasına oranla, daha az bir şiddet politikası izleyerek sempatilerini kazanmaya çalışmıştır⁶⁶.

1870–1880 yılları arasında Van’da görev yapan Rus konsololar, kendilerine verilen resmi görevlerinin yanında Ermenileri kıskırtma faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu konsololar, aşıladıkları bağımsızlık fikri

doğrultusunda eğitim veren okulda, Ermeni gençlerini yetiştirmek için büyük çaba sarf etmişlerdir⁶⁷. Yine bu yıllar arasında Van'da Rusya destekli dinî ve sosyal amaçlı olarak kurulan Araratlı Cemiyeti üyelerinin isyan hazırlıklarına karıştıkları tespit edilmiştir. Fred Burnaby, Türkiye'ye İranlı kılığında Rusların geldiğini ve bunların amacının, Kürtler arasında huzursuzluk çıkarmak ve Ermenileri Müslümanlara karşı isyan etmeye teşvik etmek olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bölgenin büyük maden yataklarına sahip olduğunu da vurgulamak suretiyle bu sahalarda ekonomik zenginliğine dikkatleri çekmektedir⁶⁸. Bakü bölgesinin en verimli petrol kaynaklarını işleten Ermeniler aynı zamanda en iyi bankaların sahibiydiler. Driault'nun ifadesiyle bu "Yahudi Hıristiyanlar" büyük bir servet topluyorlardı. Rus gazeteleri onlardan "Ermeni tehlikesi" olarak bahsetmektedir.

Çar III. Alexandre, Ermenileri, Rus ve Ortodoks kalabalığı arasında eritmeye yönelik ilk olağanüstü önlemleri alır. Ermeni okullarını kaldırır ve oralarda yalnızca Rus dilinin kullanılmasına müsaade ederek Ermeni öğrencileri Rus üniversitelerinden uzaklaştırır. Yine III. Alexandre, Ecmiadzin'in konağındaki Katolikosluğu kaldırarak Saint-Petersbourg'da, kendine yakın bir yerde kurmak istemiş ancak Ermenileri Ortodoks-Rus temelinde eritme planını gerçekleştirilemeden ölmüştür⁶⁹.

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

Amerikan misyonerlerinin düşüncesine göre Türkiye "Bible Lands" (İncil Ülkesi)'dir. Bundan dolayı da mukaddes toprak saydıkları Anadolu, silahsız bir şekilde geri alınmalıydı. Bu devletin amacı, siyasî ve ekonomik olmaktan ziyade dinîdir⁷⁰. 1820 yılında İzmir'e gelen Amerikan misyonerler burada başarılı olamayınca Ermenileri Protestanlaştırmaya çalışmışlardır. Amerikan Board Misyoner Teşkilatı'nın faaliyetleri 1821 yılına dayanmaktadır⁷¹. Fakat asıl kurumsal faaliyetlerin 1831 yılında başladığını söyleyebiliriz⁷². Nitekim 1914 yılına kadar Türkiye sınırları içinde 426 okul ve 9 hastane bu misyonerler tarafından açılmıştır. Bu kurumların çoğu, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde açılmıştır⁷³. Amerikalı misyonerler Ermeni edebiyatının, yazı dilinin ve dini eser yazımında kullanılan dilin gelişmesine yatırım yapmışlardır. Bundaki amaç Ermenilerin İncil'i kendi dillerinde okumalarını sağlamak ve bu yolla onlarla ilişkilerini güven zeminine oturtturarak

sağlamlaştırmaktır. Bu hedeflerine ulaşan misyoner faaliyetleri sonuç vermiş, bir müddet sonra ülke içerisinde asi cereyanlar meydana gelmiştir. Bu isyanların bastırılmasından sonra, birçok komite üyesi kendilerine büyük destek veren Amerika'ya göç etmişlerdir. 1910 yılına kadar Amerika'ya göç edenlerin sayısının 80.000 ile 150.000 arasında olduğu o günkü gazetelere yansımıştır⁷⁴.

T. Deyrolle, Amerikalıların Bitlis'teki faaliyetlerini şöyle anlatır: "Amerikan misyonerler bu şehre yerleştiler ve bazı kişilere kendi dinlerini kabul ettirdiler. Şehre hâkim tepenin birisinde bir çeşit ev inşa ettiler. Bende İngiliz elçisi tarafından onlar için gönderilen bir mektup vardı. Evlerinin uzaklığı onlara yapacağım ziyareti engelledi. Onlardan birisi bir akşam Hasan Bey'in evinde beni ziyarete geldi. Konuşmamız çok kısaydı, çünkü bu misyoner sadece İngilizce ve bu yörenin dilini konuşuyordu ancak ben bu dilleri anlamıyordum. Bu esnada ondan kendi dinine geçenlerin hepsinin Ermeni Gregoryenler olduğunu öğrendim"⁷⁵.

XIX. yüzyılın sonunda yine bu bölgelerde, özellikle de Van bölgesinde, Amerikan misyoner sayısı oldukça fazladır. Lynch, Amerikan misyonerlik faaliyetlerinin ilgi alanı hakkında şu bilgiyi verir: "Van'daki Amerikalı misyonerler dergâhı, Yeni Dünya'nın Protestan sakinlerinin dindar teşebbüslerince, Türkiye'nin Asya kıtası sınırları içerisinde kurulan pek çok kurumdan sadece bir tanesidir. Zorunlu olarak aynı ulustan olmamasına karşın aynı inancın farklı cemiyetleri arasında birbirinin dairesine müdahaleden kaçınmak kabul görmüş bir kuraldır ve bu yüzyıldaki ilk dönemden bu yana Amerikalılar, yollarını Anadolu'ya ve oradan da Mezopotamya'ya dek uzatarak bu alana girdiler ve burayı kendilerine mal ettiler. Cemiyetleri, Amerika Kiliseler Cemiyetleri'nce destekleniyor. Bu özel misyoner dergâhı 1871'in sonlarına doğru kuruldu. Faaliyetleri Gregoryen dinini kabul eden Ermeni nüfusuyla sınırlıdır..."⁷⁶. Görüldüğü gibi bölgenin üzerindeki Batılı ve Amerikan ilgisi, XIX. yüzyıla dayanmakta ve hâlâ devam etmektedir.

Osmanlı Devleti'ne gelen Amerikalı misyonerlerin ilk görevleri İncil'i Türklere tanıtmak, onlara vaaz vermek ve Hıristiyanlığı benimsemelerini sağlamaktır. Bu amaçla Osmanlı Devleti bünyesindeki her toplumun konuştuğu dile göre İncil ve diğer dîni eserleri bedava dağıtmışlardır⁷⁷. İlerleyen dönemlerde Amerikalı misyonerler bu eğitimlerini kolejler vasıtasıyla yaygınlaştırmışlardır. Fakat bir müddet sonra, bu eğitimleri esnasında asi Ermeni gruplarına silah yapmasını da öğrettikleri

bilinmektedir. Nitekim Robert Koleji'nden mezun Ermeni gençlerinin ileriki yıllarda ünlü komitacılar oldukları iddia edilmektedir.⁷⁸ XIX. yüzyılda Zeyton Ermenilerinin Anadolu'da faaliyetler gösteren Amerikan misyonerlerinden cesaret alarak ve de yabancıların kışkırtmaları sonucu ayaklanarak kan döktükleri bilinmektedir.⁷⁹ Hâlbuki Ermeniler, Osmanlı otoritesi tarafından her zaman diğer toplumlardan daha üstün ve değerli görülmüşlerdir.⁸⁰ Amerikalı General Harbord'a ait olan "Ermeni sorunu Ermenistan'da çözülemez."⁸¹ sözü, Amerikanın uzun vadeli siyasetine bir örnek teşkil edebilir. Ayrıca Amerikalı uzmanlar, bu meselenin basit bir mesele olmadığını düşünerek uzun bir zamana yayılmasını sağlamak istemiş olabilirler. Nitekim günümüzde devletlerin birbiri ardına kongrelerinde ve meclislerinde Türkiye aleyhine aldıkları kararlar ve cereyan eden hadiseler bunu ispatlamaktadır.

SONUÇ

XIX. yüzyılda, günümüz Doğu Anadolu toprakları stratejik olarak önemli bir konumdaydı. Karadeniz-Kafkas-Hazar hattı, Anadolu-Avrupa bağlantısı ve yine Orta Doğu ve oradan Akdeniz ve Afrika bağlantısı bu bölgenin kilit konumunu ortaya koymaktadır. Ayrıca günümüzde yine bu bölgenin üzerinde oynanan oyunlar yüzyıl geçse de buranın öneminin değişmeyeceğini bize göstermektedir.

Urfa'daki Ermeni olaylarının başlangıcını yaşlı bir Türk, L. Contenson'a şu şekilde anlatır: "25 yıl önce bu olacakları tahmin etmiştim. Amerikan misyonerleri şehre yerleşmeye başladılar ve buralarda açtıkları okullarda eğitim gören Ermeni gençlerinin zihinlerinin bulunduğunu ve farklı davranışlar sergilediklerini fark ettim. Bir kısım Ermeni ise Avrupa'da eğitimlerini tamamlayarak ülkemize dönmüşlerdi. Bu her iki eğitimli grubun faaliyetlerini görünce, titizlikle hazırlanmış planlı bir tehlikenin ayak sesleri olduğunu anladım. Biz eskiden Ermeniler ve Türkler olarak hep beraber mutlu ve rahat bir şekilde yaşıyorduk. Sosyal hayatın gerektirdiği bir paylaşım içerisindeydik. Zamanla Batıların faaliyetleri sonucunda Ermeniler özgürlükten, bağımsızlıktan ve Müslümanları kovmaktan bahsetmeye başladılar". Seyyahın bu konuşmaya cevabı ülkesine döndükten sonra kaleme aldığı eserinde yer almaktadır. Şöyle ki günün birinde Hıristiyanların Müslümanlar üzerinde her alanda galip geleceğini Batı medeniyetinin hiçbir yerde önünün kesilemeyeceğini belirterek Osmanlı'nın da bu kaderi yani huzursuzluğu ve parçalanmayı yaşayacağını ima etmektedir.⁸²

Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da Ermenilerle Kürtler dostane bir şekilde yaşamışlardır⁸³. Nitekim Antep ve civarında huzur içinde yaşayan Ermeniler bizzat seyyahın notlarından öğrendiğimize göre 3000 farklı mesleği icra ediyorlardı. Ancak ayaklanmalar sonrasında bunlardan sadece 800 tanesi ayakta kalabilmiş ve yaşama şansı bulmuştur⁸⁴.

Aslında bu yüzyılda Batılı ülkelerin hepsinin de Osmanlı ülkesindeki Ermenilere sahip çıkmalarının nedeni olarak insan hakları, özgürlükler ve dini sebepler gösterilmektedir. Bunun bir aldatmaca olduğuna şüphe yoktur. Çünkü bu devletlerin hiçbirisinin, gerek Amerika'nın kendi bulunduğu kıtada, gerek İngiltere'nin Hindistan ve Uzak Doğu'da, gerek Fransa'nın Afrika ve Orta Doğu'da, gerekse de Rusya'nın Asya ve Kafkaslarda hiç de insan haklarına, özgürlüklerine ve dini azınlıklara veya büyük etnik gruplara anlayış gösterdiği söylenemez. Bu devletlerin bu alanlardaki sicilleri bozuktur ve yaptıkları soykırım olarak tarihe geçmiştir. Bu manada Türkleri hak etmedikleri şekilde suçlamaları, iç dünyalarındaki hesaplaşmalarının bir tezahürüdür. Tarihin bütün evreleri bize göstermektedir ki Batı dünyası zulüm, işkence ve soykırımda öncülüğü kimseye bırakmamıştır.

Erzurum, Van ve Bitlis gibi şehirlerde Fransızların, Amerikalıların veya İngilizlerin konsolosluk açmalarının sebebi nedir? Bu bölgelerden Amerika'ya ve Avrupa'ya ithalat-ihracat mı yapılmaktadır ki iki ülke ticaretinin yapılmasında resmi yazışmalarda konsoloslar yardımcı olsun. Yoksa Osmanlı Devleti'nin bu bölgelerinde, bizim bilemediğimiz Amerikan, İngiliz, Fransız vatandaşları mı yaşamaktadır? Buralarda konsolosluk açılmasının mantığı nedir? Yoksa İstanbul'daki konsoloslar iş yoğunluğundan dolayı mı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya ek konsolosluklar açma ihtiyacı hissetmişlerdir? Bilinmelidir ki bu konsolosların büyük bir kısmı, Avrupa kamuoyunu Osmanlı Devleti'nin aleyhine çevirmekte çok önemli roller oynamışlardır⁸⁵.

Seyyah olarak ülkemize gelen gizli devlet görevlilerinin, elçi ve konsolos vazifesiyle görevlendirilenlerin, coğrafi keşifler veya arkeolojik kazılar veya sosyal yardım kuruluşları gibi masumane şemsiyelerle Osmanlı Devleti'ne gelenlerin büyük bir kısmı Türkler ve Müslümanlar aleyhine faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu kimselerin ettikleri fitne tohumları, sağlam temellere ve evrensel insan hak ve özgürlüklerine dayanan Osmanlı Devleti'nin sosyal bünyesini derinden sarsmış, asırlarca devam eden ahengi bozmuş, zihni yapının genetik kodlarında Türk milletinin yapısına uymayan değişmelere sebep olmuşlardır.